

بررسی ماهیت ابعاد تربیت شهروندی: مطالعه موردی محتوای درس مطالعات

اجتماعی پایه ششم دوره ابتدایی

مینا نجفی

دانشجوی کارشناسی آموزش ابتدایی.

امین عابدی صدقیانی

دانشجوی کارشناسی آموزش ابتدایی.

رضا معصومی نژاد

دکتری مطالعات برنامه درسی (مدرس دانشگاه فرهنگیان) (نویسنده مسئول).

r.dousti.education64@gmail.com

DOI: 10.30495/jcm.2022.64202.1564

چکیده

مقدمه و هدف پژوهش: آماده‌سازی دانش‌آموزان برای زندگی در دنیایی بهتر مستلزم این است که آنها مجهز به مهارت‌ها و قابلیت‌هایی باشند که روند کنش‌پذیری آنها را در ابعاد مختلف زندگی اجتماعی تسهیل کند و نقش آنها را در توسعه مناسبات انسانی برجسته سازد. پژوهش حاضر با هدف شناسایی ابعاد تربیت شهروندی در برنامه درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی انجام شده است.

روش پژوهش: رویکرد پژوهش از لحاظ هدف کاربردی و از نظر روش اجرا کیفی - توصیفی از نوع تحلیل محتوا با تاکید بر داده محوری بود. جامعه پژوهش شامل کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم دوره ابتدایی در سال تحصیلی ۱۴۰۰-۱۳۹۹ بود که با توجه به ماهیت موضوع تمامی دروس ۲۴ گانه به عنوان نمونه انتخاب شده‌اند. جهت اعتباربخشی به دقت و صحت داده‌ها از روش خودبازبینی محقق و مرور همتایان و برای پایایی داده‌ها از بررسی همزمان استفاده شده است. برای جمع‌آوری داده‌ها از فهرست واری و برای تحلیل داده‌ها از روش تحلیل محتوا به شیوه کدگذاری استفاده شده است.

یافته‌ها: یافته‌های این تحقیق ۸ مقوله اصلی، ۱۸ مقوله فرعی و ۱۷۹ کد اولیه را در برمی‌گیرد که این مقوله‌ها ابعاد مختلفی از تربیت شهروندی با ماهیت زیستی، آینده‌نگری، دینی، توسعه‌مداری، جهانی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی را شامل می‌شود.

نتیجه‌گیری: نتایج نشان می‌دهد که به دلیل ماهیت منعطف و چندگانه تربیت شهروندی در برنامه درسی مطالعات اجتماعی، گستردگی فرصت‌های یادگیری در اجرای برنامه درسی پیش‌بینی شود و رویکرد اقتضایی را در آموزش مفاهیم شهروندی مورد توجه قرار دهد. از طرفی معلمان متناسب با ویژگی‌های هر بعد از تربیت شهروندی، به توسعه یادگیری معنادار آن در زندگی روزمره دانش‌آموزان بپردازند.

کلیدواژه‌ها: تربیت شهروندی، برنامه درسی، مطالعات اجتماعی، دوره ابتدایی.

مقدمه

می‌شود، چارچوبی که فرایند بررسی کیفیت پدیده‌های اجتماعی و تضمین نظارت مداوم از طریق قابلیت‌های فردی توسعه یافته و در جهت بهینه‌سازی یادگیری دانش‌آموزان و ایجاد جامعه بهتر برای مخاطبان خود ایجاد می‌شود.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

مردم‌سالاری تنها نظم اجتماعی دولتی است که باید دوباره و از نو یاد گرفته شود. این امر نه تنها برای کودکان بلکه برای نوجوانان، بزرگسالان جوان و افراد مسن صدق می‌کند (نگت^۱، ۲۰۱۸). بنا به گفته بویت^۲ (۲۰۱۸) برای آینده‌ای مثبت از مردم‌سالاری، ما به شهروندانی نیاز داریم که بتوانند در مورد معنای شهروندی در چارچوب مردم‌سالاری، ضرورت وجود مهارت‌های لازم و ایجاد عادت برای رشد شهروندی قوی در فعالیت‌های مختلف به طور مناسبی صحبت کرده و به طور مطلوبی فکر کنند. شایستگی شهروندی به عنوان یکی از هشت مهارت کلیدی یادگیری مادام‌العمر ذکر شده است. این شایستگی به عنوان توانایی عمل به عنوان شهروندان مسئول و مشارکت کامل در زندگی مدنی و اجتماعی تعریف شده است و یکی از ویژگی‌های کلیدی آن عبارت از مشارکت سازنده در فعالیت‌های جامعه و هم‌چنین تصمیم‌گیری در تمام سطوح محلی، ملی و بین‌المللی است (شورای اتحادیه اروپا^۳، ۲۰۱۸). در حقیقت، ایجاد شایستگی و منش شهروندی مستلزم تربیت شهروندان مفید و منطقی برای ایجاد یک اجتماع مطلوب است. تربیت شهروندی فرایند یکپارچه آموزش تا بلوغ را توصیف می‌کند که برگرفته از موضوع خاصی است و ارزش‌های اساسی مردم‌سالارانه مانند آزادی، برابر، عدالت و همبستگی را شامل می‌شود (کیر^۴، 202). این نوع تربیت، نه تنها شامل ویژگی‌های شهروندی می‌شود، بلکه درک و انتظارات افراد از این مفهوم، نحوه مدیریت موضوع و وضعیت آن در گذشته، حال و آینده را در بر می‌گیرد. هم‌چنین شامل

تربیت شهروندان مطلوب دغدغه‌ای است که دولت‌ها در هر نظام آموزشی به دنبال تحقق آن هستند تا بتوانند مخاطبان خود یعنی دانش‌آموزان را برای زندگی اجتماعی آماده سازند. در حقیقت، آماده‌سازی دانش‌آموزان برای درک بهتر فعالیت‌های شهروندی، آنها را نسبت به جایگاه اجتماعی خود و نقشی که در قبال مسئولیت‌های اجتماعی دارند، حساس‌پذیر می‌سازد، چرا که دانش‌آموزان شهروندپذیر مشارکت ارزنده‌ای در جنبش‌های اجتماعی گرایانه انجام می‌دهند و در بسیاری از موارد، پیامدهای انسان‌دوستانه را ارتقا می‌بخشند. باید گفت که شرط ورود دانش‌آموزان به جامعه بزرگ‌تر با پیچیدگی‌های خاص خود، کسب مهارت‌هایی است که نیاز اصلی جامعه هدف تلقی می‌شود و دانش‌آموزان برای این که بتوانند حضوری مستمر و اثربخش در آن داشته باشند، باید اصول و قوانین حاکم بر آن را بپذیرند. تربیت شهروندی ابزاری است که دانش‌آموزان ویژگی‌ها و خصوصیات پدیده‌های اجتماعی را شناسایی کرده و نسبت به نهادینه‌سازی رفتار خود متناسب با موقعیت‌های مختلف می‌پردازند. توسعه صلاحیت‌های شهروندی در جامعه، متاثر از پیاده‌سازی برنامه‌های آموزشی است و فرایند تربیت‌پذیری در راستای شکل‌گیری ذهنی جدید شهروندی، ضمن تسلط بر فعالیت‌های خاص در طی فرایند یادگیری ایجاد می‌شود. بنابراین دانش‌آموزان از طریق جامعه‌پذیری شاخصه‌های تربیت شهروندی در برنامه‌های درسی، کنش‌های مطلوب را در رابطه با چارچوب نظم اجتماعی که در آن قابلیت‌های فردی منجر به اعمال و تصمیمات مناسب شده، به کار می‌گیرند و فرصتی برای شکل‌دهی رویه‌های کیفیت‌سنجی تعاملات گروهی در جامعه فراهم می‌کنند. به طور کلی روند فعالیت‌های دانش‌آموزان نشان می‌دهد که چارچوب انعطاف‌پذیری برای ایجاد محیط شهروندی و در نتیجه افزایش انگیزه، اعتماد به نفس و پیشرفت فراهم

تربیت شهروندی بی‌اهمیت هستند، چرا که آنها اولاً توسط ساختار سیاسی سرکوب می‌شوند، ثانياً به عنوان اسنادی در نظر گرفته می‌شوند که عمدتاً در عمل نادیده گرفته می‌شوند (باتلر و میلی^{۱۳}، ۲۰۲۰). در واقع صلاحیت عمل، در صورت وجود، شامل صلاحیت رفتار است. بنابراین دانش‌آموزان باید رفتار را از نظر مردم‌سالارانه بیاموزند (لوش^{۱۴}، ۲۰۱۹).

پژوهش‌های صورت گرفته در این حوزه عبارتند از: مطالعه المرسجو^{۱۵} (۲۰۲۱) با بازنمایی مسائل مربوط به شهروندی در تغییر برنامه درسی مطالعات اجتماعی و تاریخ بیانگر این است که گفتمان آموزشی عمومی از تأکید بر نیازهای اجتماعی شهروندان متعهد به تأکید بر توانایی افراد برای کنار آمدن در جامعه‌ای که به سرعت در حال تغییر است، در پایان قرن بیستم تغییر کرده است. مطالعه چویی و کیم^{۱۶} (۲۰۲۰) نشان می‌دهد که برنامه درسی علوم اجتماعی رسمی در کره جنوبی با توجه به نظام فکری غالب نوآزادگرایی در زمینه آموزش، بر ماهیت جهانی تربیت شهروندی تأکید می‌کند. یافته‌ها حاکی از ترویج یک دستورالعمل نوآزادگرایانه و الفاظ ملی‌گرایانه در راستای گفتمان‌های شهروند جهانی در کتاب‌های درسی مانند جهانی شدن، صلح، پایداری، مهارت‌ها و گرایش‌های مرتبط در تداوم ارزش‌های اقتصادی نوآزادگرایانه و ملی‌گرایانه، در حاشیه راندن عدالت اجتماعی و چند فرهنگی است. پژوهش گورکان و دوگانای^{۱۷} (۲۰۲۰) نشان می‌دهد که عوامل تاثیرگذار بر توسعه شهروندی شامل عوامل محیطی، مدارس، دانش‌آموز محوری، معلم محوری و برنامه درسی است. عوامل برنامه درسی که بر تربیت شهروندی تأثیر مثبت می‌گذارد، در موضوعاتی مانند مبانی فلسفی، طراحی برنامه درسی، شفافیت برنامه درسی، شهروندی به عنوان یک هدف، آموزش تفکر و تأثیر اجتماعی، گروه‌بندی شده است. پژوهش صورت‌گرفته توسط هولمز^{۱۷} (۲۰۱۹) نشان می‌دهد که تربیت شهروندی در برنامه

آموزش دانش، مهارت‌ها و ارزش‌های مورد نیاز برای یک فرد است تا شهروندی مولد باشد (گورکان و دوگانای^{۱۵}، ۲۰۲۰). الگوی تربیت شهروندی وابسته به مفهوم غالب شهروندی، از جمله مفهوم مشارکت شهروندی است (گروت دی و ویوگلرز^{۱۶}، ۲۰۱۵). با این همه، ساختار و شکل تربیت شهروندی در مدارس، تحت تاثیر مفهوم نقش مدارس در جامعه، اهداف آموزشی مدارس، و ماهیت یادگیری و تدریس است (گوبیناک^{۱۷}، ۲۰۰۴؛ به نقل از کوپینسکا^{۱۸}، ۲۰۲۰). به عنوان یک سند قانونی و رسمی، برنامه درسی اصلی یکی از سازوکارهای کلیدی است که توسط آن، دولت اهداف و اولویت‌های خود را برای آموزش مدرسه به طور کلی و تربیت شهروندی به طور خاص بیان و اعلام می‌کند (لیک^{۱۹}، ۲۰۱۶). تربیت شهروندی برای افزایش اثربخشی شهروندان از طریق برنامه‌ها ارائه می‌شود. در حقیقت، اگر فلسفه برنامه آموزشی با نظام فکری دانش‌آموز سازگاری داشته باشد، تربیت شهروندی دانش‌آموز به طور مثبتی تحت تأثیر قرار می‌گیرد، در غیر این صورت، تربیت شهروندی دانش‌آموزان تحت الشعاع قرار می‌گیرد (گورکان و دوگانای^{۲۰}، ۲۰۲۰). در واقع، برنامه‌درسی باید شامل مفاهیم حیاتی باشد تا همه دانش‌آموزان آمادگی لازم برای شهروندی فعال و متعهد را به دست آورند (فین جی آر^{۲۱}، ۲۰۲۰). در دوره ابتدایی تغییر سریعی در نگرش‌ها، ارزش‌ها و رفتارهای افراد شکل می‌گیرد. در این دوره، ساختار فکری و شخصیتی کودکان در ارتباط با دیگران شکل می‌گیرد. هم‌چنین، با ارائه آموزش‌های لازم، روابط اجتماعی آنها توسعه می‌یابد و درک آنها از مسائل اجتماعی و فرهنگی گسترش می‌یابد (پورسلیم، عارفی و فتحی و اجارگاه، ۲۰۲۰). بدین صورت که، تربیت شهروندی باید بخشی از برنامه‌درسی ملی برای آموزش عمومی در همه کشورها باشد (یوریدیس^{۲۱}، ۲۰۱۷). به باور کانلی و کانلی^{۲۲} (۲۰۱۳) بسیاری که دستورالعمل‌های خط‌مشی برنامه‌درسی در مولفه

درسی مطالعات اجتماعی با شخصیت‌پروری در قالب داستان برای تداعی دانش‌آموزان در آن نقش، به توسعه شایستگی‌های اساسی شهروندی از نوع جهانی کمک می‌کند. پژوهش حاجی علی‌زاده و کریم‌زاده (۱۴۰۰) نشان می‌دهد که از مجموع واحدهای ارائه شده کمتر از ۱۰ درصد یعنی ۸/۰۵ درصد از واحدها به کتب مطالعات اجتماعی که مرتبط با مهارت‌های ویژه شهروندی هستند، اختصاص یافته است. علاوه بر این توجه کتب مرتبط با فرهنگ شهروندی به مؤلفه‌های اساسی از نظر ضریب اهمیت (قانونمندی ۴۷۴/، مشارکت فعال ۱۹۶/، حفظ محیط‌زیست ۱۶۰/، و توسعه پایدار ۱۶۹/،) نیز بسیار پایین است. مطالعه باباخانی و صالحی (۱۳۹۹) درباره میزان توجه به مؤلفه‌های دانش، مهارت و نگرش شهروندی در کتاب‌های درسی دوره دوم ابتدایی و متوسطه اول و دوم نشان‌دهنده تفاوت معنادار بین میزان توجه به مؤلفه‌ها و مفاهیم تربیت شهروندی در کتاب‌های درسی است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که در طراحی و تدوین کتب مذکور به مؤلفه‌ها و مفاهیم تربیت شهروندی به طور متوازن توجه نشده است. پژوهش احمدی و کشاورز دیزجینی (۱۳۹۷) در رابطه با میزان اهمیت مؤلفه‌های تربیت شهروندی دانشی، نگرشی و مهارتی در برنامه درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی نشان می‌دهد که توجه به مؤلفه‌های مهارت شهروندی با فراوانی ۱۸۳ بیش‌تر از دو مؤلفه دیگر است. نگرش شهروندی با فراوانی ۱۷۰ در جایگاه دوم قرار دارد و دانش شهروندی با فراوانی ۱۲۷ در جایگاه سوم اهمیت قرار دارد. از میان مؤلفه‌های مربوط به حقوق شهروندی، توانایی انتخاب و تصمیم‌گیری از بیش‌ترین ضریب اهمیت برخوردار است.

بیان مساله

برنامه‌های درسی طراحی شده متناسب با اهداف اجتماعی خود، به دنبال پرورش و توسعه مهارت‌ها در دانش‌آموزان هستند تا بتوانند تعامل مطلوبی با محیط

اطراف خود داشته باشند. در حقیقت آنچه که می‌توان گفت این است که برنامه‌های درسی به عنوان ابزار اصلی در ایجاد این مهارت‌ها به تحقق اهداف آموزشی کمک می‌کنند. برنامه درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی به عنوان یکی از این محتواهای آموزشی، سعی در رشد قابلیت‌های شهروندی دانش‌آموزان دارد و برنامه‌ریزان درسی در دروس مختلف از طریق متون نوشتاری و غیرنوشتاری به نیازسنجی و پیش‌بینی فعالیت‌های یادگیری مناسب با تربیت شهروندی می‌پردازند. آنچه که اهمیت دارد این است که تدوین‌کنندگان محتوای‌های آموزشی، باید ماهیت و ابعاد این نوع تربیت و ارتباط آنها با یکدیگر را در راستای توسعه شایستگی‌های اجتماعی دانش‌آموزان در نظر بگیرند. ولی واقعیت این است که تربیت شهروندی با غفلت بیش‌تر از پیامدهای آموزشی و اثربخشی آن در حوزه کنش‌پذیری اجتماعی دانش‌آموزان در کلاس‌های درسی تدریس می‌شود، بنابراین فراهم کردن شرایط مناسب برای آموزش انواع آن با کارکردهای مختلف در زندگی واقعی و متناسب با تحولات جامعه امروزی، مستلزم تعیین رویکردها و ویژگی‌هایی است که بتواند ماهیت و عملکرد خود را در راستای جامعه‌پذیری مناسب دانش‌آموزان و رفتار آنها نشان دهد.

امروز انتظار این است که شهروندانی را تربیت کنیم که بتوانند دولت‌ها، ملت‌ها و حتی جهان خود را به سطوح بالاتر برسانند و بتوانند با انتقاد و کاوش، مشکلات را حل کرده و خود را در سطح ملی و جهانی توسعه دهند. از آنجا که انسان‌ها مجبورند با فرهنگ‌ها و ملت‌های مختلف زندگی کنند، انتظار می‌رود که به افراد متفاوت از خود احترام بگذارند و با احساس تسامح به ارزش‌های مردم‌سالارانه وفادار باشند. بنابراین، مفهوم شهروندی را بدون مردم‌سالاری و ارزش‌های مردم‌سالاری نمی‌توان در نظر گرفت (سان، ددبالی و داشدمیر^{۱۸}، ۲۰۱۹). درواقع، تربیت شهروندی بر

گرفت. در روند بررسی محتوای کتاب عبارات و جملات مربوط به مولفه‌های تربیت شهروندی به عنوان واحد تحلیل در دروس مختلف انتخاب و در لیست‌های جداگانه‌ای یادداشت گردید. در تمامی دروس کدهای اولیه براساس ارتباط بخشی بین عناصر جمله یا عبارت مفهوم‌سازی و استخراج شده و در جدول کدگذاری همان پایه قرار داده شد و پس از حذف کدهای نامربوط و تکراری و تکمیل فرایند کدگذاری تمامی کدهای اولیه با عناوین مناسب طبقه‌بندی شده و سپس در یک جدول کدگذاری کلی نوشته شد. در مرحله بعد کدهای طبقه‌بندی شده در مرحله قبل ادغام و هم‌چنین متناسب با آن نیز کدهای اولیه مشابه به هم و هم‌معنا کنار گذاشته شد و جدولی از کدهای اولیه و کدهای محوری مربوط به برنامه درسی مطالعات اجتماعی پایه ششم در دوره ابتدایی ترسیم شد و هم‌زمان با قرار دادن کدهای محوری با قرابت معنایی در یک دسته و در کنار هم، مفاهیم مناسبی برای عناوین دسته‌ها به عنوان درون‌مایه انتخاب شد. برای اطمینان از صحت و سقم یافته‌های به دست آمده و اعتبارپذیری داده‌های به دست آمده، کدهای استخراج شده از متن کتب درسی، ابتدا توسط خود پژوهشگران در چندین نوبت بررسی و تحلیل و مضمون‌آفرینی شد. هم‌چنین متن عبارات انتخاب شده و کدهای استخراج شده از کتب درسی در اختیار دو نفر از متخصصان برنامه‌ریزی درسی قرار گرفت و نظرات‌شان در مورد تطابق یافته‌ها با نظر پژوهشگر اعلام شد و در صورت تناقض، برداشت نادرست پژوهشگر اصلاح شد. به عبارتی جهت اطمینان و اعتباربخشی به دقت و صحت داده‌ها از روش خودبازبینی محقق و مرور هم‌تایان استفاده شد. برای تعیین ثبات و پایایی داده‌های به دست آمده نیز در فرایند کدگذاری و تحلیل داده‌ها سه نفر هم‌زمان و به طور موازی به فعالیت پرداختند و حاصل کار کدگذاری مقایسه و مناسب‌ترین مفاهیم انتخاب شدند. در این تحقیق برای جمع‌آوری داده‌ها از

ضرورت مهارت‌های تحلیلی (اجتماعی-علمی) و توانایی بازتاب انتقادی مبتنی بر قدرت قضاوت در مورد یک موضوع تاکید می‌کند (راینهارت^{۱۹}، ۲۰۱۸)، چرا که مشارکت مدنی شامل همه اشکالی است که به شهروندان اجازه مشارکت در فرایندهای تصمیم‌گیری در حوزه‌های سیاسی، اجتماعی و مدنی و فهرست اشکال و الگوهای مشارکتی باز را می‌دهد (کوپینسکا^{۲۰}، ۲۰۲۰). در ایران نیز نظر به تغییر و تحولات جامعه ایرانی با عنایت به عزم ملی برای توسعه و دستیابی به فضای اجتماعی باز و مدنی، اهمیت تربیت شهروندی و گنجاندن آن در برنامه‌های درسی مدارس از اولویت زیادی برخوردار می‌گردد (آشپز، ماهروزاده، بناهان قمی و صمدی، ۱۳۹۹). در مطالعه حاضر نیز پژوهشگر به دنبال پاسخ به این سوال است که در برنامه‌درسی مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی، تربیت شهروندی دارای چه ماهیت و ابعادی است که بتواند رویکرد جامعی در برخورد با پدیده‌های محیطی داشته باشد؟

روش تحقیق

تحقیق حاضر به لحاظ هدف در حوزه پژوهش‌های کاربردی، و به لحاظ روش اجرا از نوع پژوهش کیفی با ماهیت اکتشافی بود. در این پژوهش برای دستیابی بهتر به هدف مورد نظر از روش مطالعه اسنادی استفاده شد. روش پژوهش اسنادی هم به منزله روشی تام و هم تکنیکی برای تقویت سایر روش‌های کیفی در پژوهش‌های علوم اجتماعی مورد توجه بود. در این روش، پژوهشگر، داده‌های خود را درباره کنشگران، وقایع و پدیده اجتماعی از بین منابع و اسناد جمع‌آوری کرد. بخش قابل توجهی از پژوهش‌های نظری در جامعه‌شناسی، خواسته یا ناخواسته، از روش اسنادی بهره برد (احمد^{۲۱}، ۲۰۱۰). جامعه مورد نظر تحقیق شامل کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم دوره ابتدایی در سال تحصیلی ۱۴۰۰-۱۳۹۹ بود که تمامی دروس بیست و چهارگانه آن مورد مطالعه و بررسی قرار

از روش ویلیام اسکات^{۲۲} (۲۰۱۹) استفاده شد. بدین صورت که فرم تحلیل محتوا در اختیار چهار نفر از صاحب نظران برنامه ریزی درسی قرار گرفت که ضریب توافق آنها براساس داده‌های ذیل هشتاد و یک درصد به دست آمد. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از الگوی چهار مرحله‌ای نوریان (۱۳۹۹) که شامل (۱) تعیین واحدهای معنایی (۲) کدگذاری واحدهای معنایی (۳) طبقه‌بندی کدها و (۴) تعیین درون‌مایه‌ها است، استفاده شد.

یافته‌ها

۱- شهروند زیستی

کتاب مطالعات اجتماعی، از فهرست واریسی تحلیل محتوا استفاده شد. برای تهیه این فهرست، مولفه‌های تربیت شهروندی برگرفته از اهداف کلی درس، مبانی نظری، توصیف خصوصیات و ویژگی‌های شهروندی مشخص و مصادیق این مولفه‌ها در کتاب‌های درسی براساس عبارات درسی به عنوان واحد تحلیل انتخاب شده و مورد تحلیل قرار گرفت. برای تعیین روایی فهرست واریسی تحلیل محتوا، از روش روایی محتوایی و نظر متخصصان استفاده شد و میزان روایی محتوایی ۰/۸۰ به دست آمد. برای تامین پایایی ابزار اندازه‌گیری

جدول ۱- مفاهیم استخراج شده از مضمون شهروند زیستی

کدهای باز	کدهای محوری	کد انتخابی
کاربرد مناسب منابع آبی، شناخت درست منابع انرژی، کاربرد انرژی‌های تجدیدپذیر، تاثیر انرژی‌های نو بر محیط، هشیاری نسبت به حفظ محیط زیست، اهمیت کشاورزی، دغدغه آب کشاورزی، استلزامات توسعه کشاورزی، اثرات مخرب اسراف، تعلق محیطی، حفاظت از محیط زیست	حساسیت زیست محیطی	شهروند زیستی
استفاده مناسب از منابع دریایی، فعالیت کاری متناسب با شرایط محیط جغرافیایی، کشت نوآورانه، فناوری در کشاورزی، آینده‌نگری منابع، جایابی منابع انرژی، ارائه راهکار برای حفظ محیط زیست	بهبودسازی محیطی	

دانش‌آموزان در مسیری قرار بگیرد که آگاهی از جایگاه پدیده‌های زیستی، تلاش برای حفظ و توسعه آنها، ضرورت وجود قابلیت برای کاربرد مطلوب آنها در جهت رسیدن به حداکثر بازدهی محیطی و نیز پیش‌بینی پیامدهای حاصل از آن، اولویتی باشد که ماهیت رفتار آنها را برای پیش‌بینی رویدادهای آینده تعیین می‌کند.

۲- شهروند آینده

بررسی این مولفه نشان می‌دهد که برنامه درسی مطالعات اجتماعی، چالش‌های زیست محیطی را به عنوان یکی از ابعاد تربیت شهروندی دانش‌آموزان در فعالیت‌های آموزشی مطرح می‌کند. در واقع محتوا به دنبال فراهم کردن شرایطی است که در آن الزامات زیستی به پرورش شهروندی منجر شود و دانش‌آموز خود را جزئی از محیط بداند. به عبارتی، رفتار

جدول ۲- مفاهیم استخراج شده از مضمون شهروند آینده

کدهای باز	کدهای محوری	کد انتخابی
پیش‌بینی و قدرت انتخاب، تقسیم وظایف، طرح ریزی مناسب، فعالیت‌های روان‌افزایی، عملکرد هنرگرایانه افراد، فرصت آگاهی‌بخشی، فعالیت‌های مورد نیاز یا متعادل، آگاهی از افزایش نیازهای جغرافیایی افراد، توازن فعالیت‌های روزانه، توجه به اولویت‌های فردی جامعه، انتظارات مبتنی بر موقعیت	عدالت گستری	شهروند آینده

کاربرد انرژی‌های نو، مزایای انرژی خورشیدی، بهره‌مندی از انرژی، تمایل به انرژی‌های جدید، استفاده از فناوری رایانه‌ای، توسعه بازی‌های رایانه‌ای، بازی‌های رایانه‌ای، استفاده از تکنولوژی در تولید انرژی، بهره‌گیری از انرژی اتمی	تحول‌گرایی
--	------------

فناوری‌های جدید در زندگی اجتماعی است، که در جهت پذیرش نقش هر یک از این ابزارها در تسهیل فعالیت‌های مختلف جامعه بشری توسط دانش‌آموزان حرکت می‌کند. از طرفی معیار آینده‌پژوهی در گروه ارزشمندسازی جایگاه افراد مختلف با عقاید گوناگون و توجه به نیازهای و اولویت‌های آنها در زندگی است.

۳- شهروند دینی

یافته‌های این مضمون نشانگر این است که کنش‌های دانش‌آموزان مبتنی بر اصولی تشریح شده است که زندگی آینده را برآورده سازد. به عبارتی سازگاری با پدیده‌های جامعه و همراه شدن با پیشرفت‌های جهانی زمینه‌ساز دستیابی به تفکرات آینده‌گزینی است. در این زمینه، محتوای برنامه درسی با تاکید بر جهت‌گیری‌های تحول‌گرایانه در راستای استفاده از پدیده‌های نوآورانه و

جدول ۳- مفاهیم استخراج شده از مضمون شهروند دینی

کدهای باز	کدهای محوری	کد انتخابی
بسترشناسی دین اسلام، سیر پیشرفت دین اسلام، گسترش دین اسلام، تاریخ پیدایش دین اسلام، تاریخ پژوهی دینی، آفرینش در دین اسلام، نمادهای معماری اسلامی، شناخت کتیبه‌های دینی، توجه به ساخت بناهای اسلامی - تاریخی	هویت‌سازی دینی	شهروند دینی
توجه به فعالیت‌های مذهبی، پوشش‌پذیری مناسب، رعایت اصول اسلامی، فعالیت‌های دینی، حمایت معنوی از ارزش‌های دینی، حمایت از مظلومان، فعالیت‌های دینی، مسئولیت‌پذیری نسبت به نیازمندان، عفاف‌پذیری رفتار، برنامه‌ریزی برای عبادات، رعایت حق‌الناس، قناعت‌پیشگی، شکرگزاری از نعمت‌های مختلف	شخصیت‌پذیری دینی	
اهمیت احکام اسلامی، اهمیت مسجد، اهمیت مکان‌های مذهبی، اهمیت زبان قرآن، استمرار اندیشه‌های علمی، جایگاه علم در دین اسلام، جهت‌گیری علمی اسلام، نقش‌پذیری علم در اسلام، استلزامات علمی مسلمانان، توسعه‌پذیری تجارت در اسلام، اهمیت علم در نزد مسلمانان، توجه به واجبات دینی، پوشش فرد مسلمان، نهی از منکر، نفوذ حاکمیت در توسعه دینی، ارزش‌های والای دانشمندان	فرهنگ دینی	

ماهیت دین‌گرایانه عملکرد رفتاری خود با استفاده از پیشینه، نمادها و تحولات دینی بردازند. هم‌چنین این بعد تربیت شهروندی بیانگر شکل‌گیری ماهیت دینی از طریق پرداختن به عوامل و منابعی است که انگاره‌های خود هویتی اسلامی را نشان می‌دهد.

۴- شهروند توسعه‌مدار

بررسی این مولفه نشان می‌دهد تربیت دانش‌آموزانی که در برخورد با محیط اجتماعی، صبغه دینی داشته باشند نیازمند پذیرش چارچوبی برای تعریف تفکرات و رفتارهای خود است. می‌توان گفت که برنامه‌درسی به دنبال ارائه شاخص‌ها و جنبه‌های فرهنگ دینی در قالب فعالیت‌های آموزشی مختلف به دانش‌آموزان است تا آنها از طریق آشنایی با قواعد و آداب دینی، نسبت به تعریف

جدول ۴- مفاهیم استخراج شده از مضمون شهروند توسعه‌مدار

کدهای باز	کدهای محوری	کد انتخابی
-----------	-------------	------------

فرایندسازی تولید، موقعیت‌پذیری تولید، تنوع تولیدات کشاورزی، توزیع مناسب تولید، ایمنی‌سازی تولیدات، توزیع فرآوری‌های نفتی برای مصرف، توسعه بسترهای انتقال منابع، تنوع توانمندی‌های تولیدی، شبکه‌سازی توزیع منابع	تولید محوری	شهروند توسعه‌مدار
تصمیم‌گیری به موقع، مهارت‌ورزی، مشارکت در تولیدات جامعه، جدیت در فعالیت‌ها، تنوع مهارت‌ها، موقعیت‌سنجی در انجام فعالیت‌ها، دقت در تصمیم‌گیری، برآوردنگری، برنامه‌ریزی روزانه کاری، هدف‌گذاری فعالیت‌ها، انضباط رفتاری	حرفه‌ای‌گری	

ابعاد تولید مانند انواع محصولات، شیوه‌های توزیع آن و شرایط مطلوب فرایند تولیدی را نشان می‌دهند. از طرفی محتوا، ویژگی انسان‌های توسعه‌گرا را در قالب مفاهیم رفتاری تشریح می‌کند، مفاهیمی که دستیابی به آن را با ذکر مصادیق آن در متن درس و طراحی موقعیت‌های یادگیری در راستای حق انتخاب دانش‌آموزان و برنامه‌ریزی برای تحقق اهداف آن دنبال می‌کند.

۵- شهروند جهانی

جدول ۵- مفاهیم استخراج شده از مضمون شهروند جهانی

کدهای باز	کدهای محوری	کد انتخابی
روابط با همسایگان، کنش متقابل تجاری با کشورهای جهان، موقعیت‌یابی کشورها، شباهت فرهنگی با دیگر کشورها، گردشگری	ارتباط شبکه‌ای	شهروند جهانی
روابط فرهنگی با همسایگان، نگرش تحلیلی فرهنگ‌های مختلف، آشنایی با جایگاه تمدنی کشورهای همسایه، شناسایی مکان‌های تاریخی کشورهای همسایه، روابط با ادیان مختلف، تحولات دینی کشورهای منطقه، معرفی مکان‌های باستانی، تمدن‌شناسی، چند فرهنگی، تفاوت در نگرش به زندگی، آداب و رسوم مختلف، تاکید بر اجتماعات محلی و بومی	تنوع‌پذیری فرهنگی	

را محدود به افراد یا مکان‌های خاص نمی‌کند. هم‌چنین محتوا به دنبال ایجاد نگرشی است که دانش‌آموزان را ترغیب به پذیرش وجود دیدگاه‌های مختلف فرهنگی کرده، تا این واقعیت را درک کنند که تنوع آداب و رسوم نقطه قوتی برای انگیزه‌دادن به دانش‌آموزان برای توسعه فرهنگ بومی و ملی است.

۶- شهروند اجتماعی

جدول ۶- مفاهیم استخراج شده از مضمون شهروند اجتماعی

کدهای باز	کدهای محوری	کد انتخابی
احساس مسئولیت اجتماعی، همدردی، مشورت‌پذیری، دوست‌خواهی، اجتماع‌پذیری،	تربیت‌پذیری	شهروند

یافته‌های این مضمون نشان می‌دهد که القای ذهنیت پیشرفت‌گرایانه به دانش‌آموزان در جامعه امروزی، آنها را متعهد به عملکردهای توسعه‌مند در حوزه‌های اجتماعی می‌کند که می‌تواند مزیت‌ها و پیامدهای مختلفی به دنبال داشته باشد. در حقیقت برنامه درسی به دنبال پرورش شهروندانی است که در فعالیت‌های خود بر اصل تولیدمداری به عنوان یک محور توانمندساز نیروی انسانی تاکید می‌کنند و در موقعیت‌های مختلف،

یافته‌های این مولفه نشان می‌دهد برنامه درسی دانش‌آموزان را در شرایطی قرار می‌دهد که خود را در دنیایی تصور کنند که مسائل آن، چالش یا دغدغه اشتراکی است و تمامی افراد، اجتماعی محسوب می‌شوند که در راستای رسیدن به یک هدف واحد حرکت کرده و همدیگر را پشتیبانی می‌کنند. به عبارتی محتوا از طریق فعالیت‌ها بر تعاملات چند جانبه افراد در موقعیت‌های جغرافیایی مختلف تاکید می‌کند و ارتباط

اجتماعی	تصمیم‌گیری، حق انتخاب‌دهی، چارچوب‌پذیری تصمیمات، پیامدسنجی اجتماعی، بررسی اثربخشی مشورت، مشارکت در نهادهای اجتماعی، کارکرد اجتماعی، ارج‌گذاری سنت‌های اجتماعی، حفاظت از اموال عمومی، ماهیت پوشش اجتماعی، تنوع پوشش اجتماعی
دوست‌گزینی	فواید دوستی، تاثیرگذاری دوستان، ویژگی‌های دوست خوب، حساسیت در انتخاب دوست، تعیین محدوده روابط دوستانه، اهمیت دوست خوب، حفظ روابط دوستانه، تعهد در دوستی، تاثیر دوستی، برقراری ارتباط، تعاملات دوستانه، صله رحم

بررسی این مضمون اصلی نشان می‌دهد که برنامه‌های درسی، جامعه‌پذیری دانش‌آموزان را به عنوان یکی از اولویت‌های اصلی خود قرار می‌دهد. نهادهای سازی و قبول سنت‌ها، ارزش‌ها و عادات جامعه‌ای که دانش‌آموزان در آن زندگی می‌کنند، بیشتر مورد توجه است. در واقع، اجتماعی‌شدن مستلزم

برقراری روابط حسنه با دیگران و شناخت ویژگی‌ها، جایگاه و نقش آن در توسعه مهارت‌های اجتماعی و پذیرش وظایف اجتماعی در راستای انتظارات موجود و هم‌چنین مشارکت گسترده در نهضت‌های اجتماعی برای تحقق اهداف و آرمان‌های جمعی است.

۷- شهروند سیاسی

جدول ۷- مفاهیم استخراج شده از مضمون شهروند سیاسی

کدهای محوری	کدهای باز	کد انتخابی
جامعه‌شناسی سیاسی	تحلیل واقعیات اجتماعی، رهبری‌پذیری در اتفاقات، مقاومت اجتماعی، همکاری با مجریان دولتی، آگاهی و تحلیل وضعیت گذشته، پیامدسنجی رفتارها، همکاری با انتظامات	شهروند سیاسی
میهن‌پرستی	مبارزه با بیگانگان، قهرمان‌پروری، شهامت‌پذیری نسبت به حفظ کشور، پیشرفت‌مندی کشور، امنیت‌خواهی، بزرگداشت شهید، مراقبت از مرزهای کشور، خدمت‌رسانی به کشور، حمایت از تولید داخل	
هویت‌پذیری مدنی	شناخت ماهیت تاریخی سرزمین، قدمت تاریخی خلیج فارس، وابستگی به موقعیت مکانی، ارزش جغرافیایی	

بررسی این مولفه نشان می‌دهد که آماده‌سازی دانش‌آموزان برای درک جایگاه و نقش سرزمین مادری خود و تعریف وظایفی که در قبال آن وجود دارد، تعهد عملی را در رفتار آنها تثبیت می‌کند. در حقیقت تربیت شهروندی با ماهیت سیاسی در درجه اول در پی ایجاد احساس وابستگی دانش‌آموزان به عملکرد قهرمانان ملی و برجستگی اندیشه‌های برگرفته از رفتارشان در زندگی شخصی و اجتماعی مخاطبان آنهاست که می‌تواند به

شکل‌گیری هویت ملی- اجتماعی دانش‌آموزان با ویژگی‌های میهنی بینجامد. در این راستا آنچه که اهمیت دارد شناخت و آگاهی است که دانش‌آموزان را به قدرت تشخیص حوادث و رویدادهای اجتماعی مجهز می‌سازد تا در چارچوب رویدادهای اجتماعی، برخورد منطقی با موقعیت‌های مختلف داشته باشند.

۸- شهروند اقتصادی

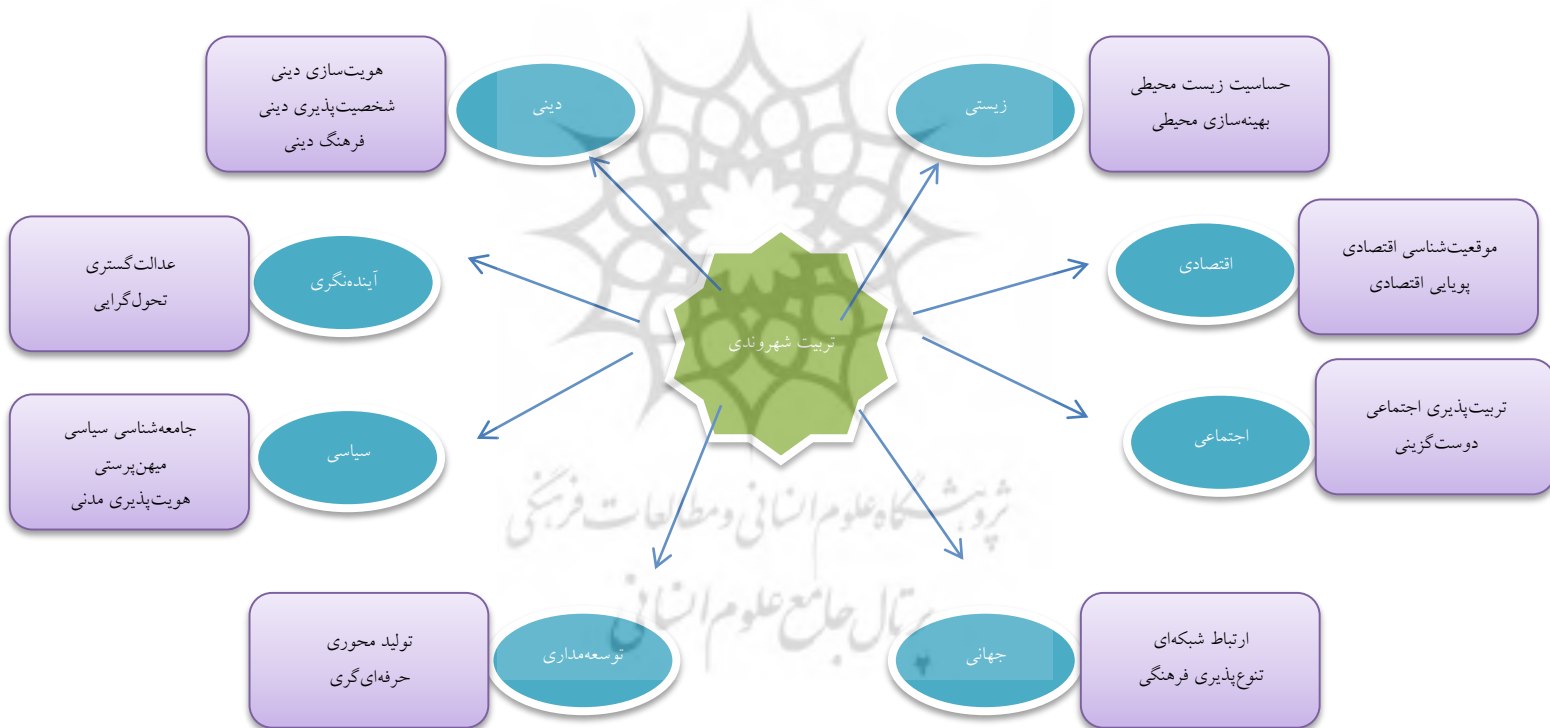
جدول ۸- مفاهیم استخراج شده از مضمون شهروند اقتصادی

کدهای محوری	کدهای باز	کد انتخابی
موقعیت‌شناسی اقتصادی	موقعیتی‌بودن فعالیت‌های اقتصادی، استفاده موثر از منابع سرزمینی، شناخت موقعیت‌های درآمد، استفاده از فرصت‌های اقتصادی، شناخت محدودیت‌های فعالیت اقتصادی، موقعیت اقتضایی شغل، برآورد هزینه، آشنایی با اهمیت شهرهای توریستی، مصرف درست انرژی،	شهروند اقتصادی

مطلوب‌سازی فرصت‌ها		
توسعه روابط اقتصادی، شناخت ابزارهای کسب درآمد، آگاهی از نحوه تولید محصول، کاربرد ایده‌های جدید در درآمدزایی، توجه به کیفیت محصولات تولیدی، تاکید بر راه‌های کسب درآمد، تنوع محصولات تولیدی، تفکر اقتصادی در زندگی، تامین مایحتاج خانواده	پویایی اقتصادی	

نفع افراد برای انتخاب موقعیت‌ها و پرداختن به آن است. از طرف دیگر نهادینه کردن این نوع شهروندی نیازمند نگرش فرایندی به مسائل و پدیده‌های نوآورانه اقتصادی، درک ارتباط آن با مسائل اطراف و تعیین جایگاه آن ایده در میزان اثربخشی بر کارآمدی فعالیت‌های اقتصادی است.

یافته‌های این مضمون نیز نشان می‌دهد که محتوای برنامه درسی درصدد پرورش افرادی برای جامعه است که در برخورد منطقی با شرایط گوناگون حداکثر بهره‌وری را در استفاده از آن ببرند. در واقع، این نوع شهروندپذیری در وهله اول مستلزم شناسایی فرصت‌ها و تهدیدات اقتصادی و سنجش میزان سودمندی آن به

نمودار ۱ - تربیت شهروندی و ابعاد آن در برنامه درسی مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی

درد این است که پرورش دانش‌آموزانی که بتوانند جایگاه مناسبی برای خود در جامعه به دست بیاورند و توسعه و تحولات جامعه را تسریع بخشند، مستلزم وجود مهارت‌هایی است که قدرت سازگاری و برنامه‌ریزی با شرایط اجتماعی را داشته باشند. بدین صورت که گستره وسیعی از قابلیت‌های

بحث و نتیجه‌گیری

تربیت شهروندی مقوله‌ای است که در نظام آموزشی همواره مورد توجه بوده و تاکید بر ابعاد مختلف آن در محتوای درسی، آن را به عنوان یکی از اهداف مهم در حوزه تدوین برنامه‌های درسی به شمار می‌آورد. آنچه که واقعیت

آموزش مهارت‌های این نوع شهروندی می‌پردازد. یافته‌های مطالعه نشان می‌دهد که آینده‌گزینی اجتماعی از طریق شناسایی سر رشته تغییرات اساسی و آمادگی برای سازگاری با آن از طریق سازگاری با الزامات آن است. نتایج یافته‌های المرسجو (۲۰۲۱) نیز اصلاحات اجتماعی را مولفه‌ای می‌داند که هماهنگ‌سازی با الزامات آن را توانایی افراد با رویکرد آینده‌بینی تلقی می‌کند. بنابراین تحقق هدفی که در آن دانش‌آموزان به دنبال رسیدن به جایگاه خود متناسب با قابلیت‌هایشان باشد، گفتمانی است که تعهدپذیری در آنها از طریق برنامه درسی مطالعات اجتماعی میسر می‌شود.

۳- شهروند دینی: حدودپذیری افراد از طریق وابستگی به رویکردها و سنت‌های دینی انجام می‌پذیرد و توجیه دینی آنها را در قبال جامعه پدید می‌آورد. در واقع، هماهنگ‌سازی رفتار دانش‌آموزان متناسب با احکام و اصول اسلامی رسالت اصلی نظام آموزشی کشورمان است تا بتواند افرادی را به جامعه تحویل دهد که در موقعیت‌های مختلف رفتار محترمانه و قابل پیش‌بینی داشته باشند. نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد که تعالی معنوی دانش‌آموزان در یک فرایند تدریجی با شناخت ویژگی‌ها و شاخص‌های اسلامی-دینی برای شکل‌گیری مبانی هویتی و درونی‌سازی آن در راستای حرکت به سمت اقدامات عملی صورت می‌گیرد. یافته‌های ژائو^{۳۳} (۲۰۲۰) بر آشناسازی دانش‌آموزان چینی با سنت‌های مذهبی در برنامه درسی مطالعات اجتماعی تاکید می‌کند و با وجود غیردینی بودن محتوای کتاب‌های درسی، فضایی را برای کاوش بیشتر در معنای دین باقی می‌گذارد. در نتیجه این گونه استنباط می‌شود که پرورش دانش‌آموزان با تمایلات دینی، فقط داشتن تعصب مذهبی و رفتارهای برخاسته از آن نیست، بلکه شناخت عمیق‌تر آداب اسلامی از طریق کنکاش ابعاد مختلف و سیر توسعه‌پذیری و نقش‌آفرینی آن در حل مشکلات جامعه به عنوان یک عنصر کارآمد و در ادامه ساختارسازی هویت اسلامی برای پذیرش درست آن است.

۴- شهروند توسعه‌مدار: فرهنگ یا نگرش پیشرفت‌گرایانه منبعث از ایجاد شرایطی است که در آن

فردی در چارچوب مولفه‌های شهروندی، دانش‌آموزان را آماده ورود به جامعه‌ای می‌کند که بسیاری از دغدغه‌های برگرفته از آن محیط، می‌تواند تحت آموزش‌هایی که در برنامه‌های درسی پیش‌بینی شده است، حل شود. در پژوهش حاضر شاخصه‌های تربیت شهروندی در برنامه درسی مطالعات اجتماعی شامل ابعاد مختلفی می‌شود که عبارتند از: ۱- شهروند زیستی: زیست‌شناسی موضوعی است که برنامه‌های درسی را به سمتی سوق می‌دهد تا برنامه‌ریزان در طرح‌های تدوین شده، محیط زیست را به عنوان محوری برای نقش‌آفرینی دانش‌آموزان تلقی کنند. در واقع محیط‌زیست زمینه‌ای است که رفتار و برخورد مناسب با آن، زندگی در شرایط اجتماعی را تحت تاثیر قرار داده و میزان اهمیت آن بر فرایند زندگی افراد از طریق شاخصه‌های مختلفی بیان شده، تا عکس‌العمل بهتری در قبال آن صورت گیرد. یافته‌های حاصل از این مولفه بیانگر این است که توسعه نگرش‌های دغدغه‌مند نسبت به محیط‌های طبیعی و تلاش برای بهبودسازی شرایط موجود زیستی از اهداف برنامه درسی مطالعات اجتماعی است. نتایج پژوهش میرزایی و خزایی (۱۳۹۹) بیانگر آموزش ارزش‌ها و هنجارهای زیست محیطی از طریق مفاهیم و اصطلاحات زیستی ارائه شده در برنامه‌های درسی دوره ابتدایی است. بنابراین می‌توان گفت که ابعاد زیست محیطی در محتوای برنامه‌درسی با تصویرسازی ذهنی چالش‌ها و مشکلات به دنبال مشخص کردن انتظارات برای فراهم کردن کنش‌های مسئولانه توسط دانش‌آموزان در جهت رفع آنهاست.

۲- شهروند آینده: قرارگرفتن در فرایندی که دانش‌آموزان پا به پای تحولات گسترده جهانی و دسترسی عادلانه به آن متناسب با شرایط زندگی خود گام بردارند، هدفی است که برنامه درسی به دنبال ذهنیت‌سازی آن در مخاطبان خود است. در حقیقت برنامه درسی در دو بعد نیازسنجی فعالیت‌های مورد نیاز دانش‌آموزان در مقابل تغییرات بنیادی و هم‌چنین قابلیت‌های دانش‌آموزان برای به کار گرفتن استعدادهای خود در شرایط متغیر محیطی به

بنابراین می‌توان گفت که تربیت نگرش جهانی در دانش‌آموزان در فرایند آموزش به ایجاد محیطی امن برای توسعه روابط اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در چارچوب درک متقابل افراد از ساختارهای فرهنگی متنوع می‌انجامد.

۶- شهروند اجتماعی: تربیت دانش‌آموزانی که بتوانند در مناسبات اجتماعی نقش تاثیرگذاری بر روند تعاملات با دیگران داشته باشند و به تسهیل کنش‌ها و اقدامات جمعی و انسان‌دوستانه کمک کنند، همواره محتوای برنامه‌های درسی را با اهمیت جلوه می‌دهد. یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که اجتماعی‌سازی در بطن محتوا از طریق واگذاری وظایف به دانش‌آموزان برای به انجام رساندن آن، ترغیب به مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی و برقراری روابط دوستانه و تصمیم‌گیری در انتخاب مطلوب و هم‌چنین صلاحیت برای انتخاب افراد مناسب در راستای روابط اجتماعی پایدار پیش‌بینی شده است. پژوهش احمدی و کشاورز دیزجینی (۱۳۹۷) نیز نشان دهنده جایگاه بالای شاخصه‌هایی مانند حقوق شهروندی، توانایی انتخاب و تصمیم‌گیری در برنامه درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی است. یافته‌های پژوهش کوش^{۲۴} (۲۰۱۴) نیز بر تشکیل شهروندانی مردم‌سالار، فعال و محترمانه به حقوق بشر تاکید می‌کند. در نتیجه می‌توان گفت که جامعه‌پذیری دانش‌آموزان در جهت پایداری آنها نسبت به عادات و قوانینی در محیط اجتماعی است تا فرایند فعالیت‌های روزمره‌شان متناسب با چارچوب‌های اجتماعی، پیامدهای بهتری به دنبال داشته باشد.

۷- شهروند سیاسی: یکی از چالش‌های اساسی هر نظام آموزشی جهت‌گیری محتوای آموزشی در راستای القای پذیرش ساختار حاکم بر جامعه و ایجاد چنین انتظاراتی در دانش‌آموزان است. در واقع، برنامه‌های درسی در پی فراهم کردن موقعیت‌های یادگیری برای دانش‌آموزان در جهت درک واقعیات سیاسی جامعه خودشان هستند. یافته‌ها نشان می‌دهد که محتوای درسی با فراهم کردن فرصت از طریق رویکرد حل‌مساله با چالش برانگیزی و تحلیل واقعیات جامعه، تعلق خاطر دانش‌آموزان را به نمادهای وطنی فراهم

دانش‌آموزان خود در تکاپوی یافته‌های جدید و تجهیز ساز و کارهای اجتماعی نوآورانه برای زندگی بهتر باشند. برنامه درسی حاضر هم تقویت روحیه تلاشگرانه و اهمیت قائل شدن به دانش‌آموزان برای داشتن شرایط و فرصت‌هایی که توانمندی‌هایشان را در جهت ایده‌های خلاقانه به کار بگیرند، در اولویت اهداف خود قرار می‌دهد. نتایج پژوهش بیانگر این است که در محتوای برنامه درسی، دستیابی به نتیجه اثربخش در ابعاد مختلف زندگی، پیامد نهادینه‌کردن رفتارهای شخصی در قالب انتظارات رشدگرایانه است که به بهبود عملکرد دانش‌آموزان می‌انجامد. نتایج پژوهش حاجی‌علی‌زاده و کریم‌زاده (۱۴۰۰) نیز همسو با این تحقیق بر ابعادی مانند مشارکت فعال و توسعه پایدار به عنوان مولفه‌های فرهنگ شهروندی در برنامه درسی مطالعات اجتماعی توجه دارد. بنابراین ذهنیت دانش‌آموزان باید خودسازماندهی فعالیت‌های فردی باشد که به ارزیابی بروندهای آموزشی اثربخش در راستای توسعه همه‌جانبه پرداخته و نقش فعالی را برای آنها در اصلاح امورات زندگی اجتماعی در نظر بگیرد.

۵- شهروند جهانی: جهانی‌سازی فرایند قرار دادن تفکرات افراد در راستای موقعیتی است که با خلق ایده‌های نوآورانه فراگیر به توسعه نگرش‌های هم‌افزایانه کمک می‌کند. در واقع محتوا به دنبال ترسیم فضایی برای دانش‌آموزان است که به حجم گسترده ارتباطات انسانی در یک شرایط تعریف شده بپردازد و این که داشتن روابط چندجانبه در درجه اول منوط به پذیرش واقعیت فرهنگی است که هویت هر تمدن را می‌سازد و به آنها چارچوب زندگی می‌بخشد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که حرکت دانش‌آموزان در مسیر جهانی شدن مستلزم تکامل‌پذیری شبکه‌های ارتباطی با جامعه و شناخت قواعد فرهنگی حاکم بر کنش‌های موجود در این جامعه است. یافته‌های پژوهش چویی و کیم (۲۰۲۰) نیز بر حفظ تمایلات موجود در فرهنگ نوازادگرایانه و ملی‌گرایانه در برنامه درسی علوم اجتماعی به عنوان یک پدیده چندفرهنگی تاکید می‌کند.

یادگیری در نظر گرفته شده برای هر کدام از این ابعاد دارای حجم محتوایی مختلفی است، به طور مثال تربیت بعد دینی و اجتماعی با تاکید بر مولفه‌های متنوع آن، بیش تر مورد توجه بوده است، ثالثاً برنامه درسی با آموزش ابعاد مختلف تربیت شهروندی، دانش‌آموزان را در مواجهه با مسائل مختلف جامعه به کنش‌های موقعیتی وا داشته و آنها را نسبت به رویدادها و پدیده‌های زنده جامعه، مسئولیت‌پذیر به بار می‌آورد. هم‌چنین برنامه‌درسی می‌توانست ابعاد جدیدی از تربیت شهروندی مانند بعد تکنولوژیکی را نیز مطرح کرده و شاخصه‌هایی برای آن در راستای توسعه مهارت‌های دیجیتال دانش‌آموزان در بخش محتوا تعریف کند.

پیشنهادات

براساس یافته‌های این پژوهش، پیشنهادات پژوهشی عبارتند از:

- پیشنهاد می‌شود پژوهشی درباره نقش تربیت شهروندی در توسعه سازگاری‌های اجتماعی دانش‌آموزان در جهان معاصر صورت گیرد.
- پژوهشی درباره نقش مهارت‌های شهروندی در پرورش نگرش‌های اثربخش در زندگی دانش‌آموزان صورت گیرد.
- پژوهشی درباره تبیین ماهیت تربیت شهروندی در شکل‌گیری کنش‌های انتقادی دانش‌آموزان صورت گیرد.
- پژوهشی درباره تعامل بین ابعاد تربیت شهروندی در ساختارسازی انواع رفتارهای قانون‌مدارانه دانش‌آموزان انجام شود. هم‌چنین پیشنهادات کاربردی عبارتند از:
- پیشنهاد می‌شود الگوی تربیت شهروندی جهت تحقق اهداف اجتماعی در برنامه درسی دوره ابتدایی مورد توجه قرار گیرد.
- نسبت به نیازسنجی مناسب فعالیت‌های اجتماعی در راستای تربیت‌پذیری دانش‌آموزان در چارچوب شهروند خوب اقدام شود. - تربیت شهروند اجتماعی در اولویت طرح‌های پرورشی برنامه‌های درسی قرار گیرد.
- نسبت به فعال‌سازی بیشتر انجمن‌ها و کانون‌های

کرده و شناخت کافی در جهت جایگاه ملی و میهنی آنها در موقعیت جهانی ارائه می‌دهد. نتایج پژوهش بازی، کورال و دیویس^{۲۵} (۲۰۲۱) هم‌راستا با پژوهش حاضر نشان دهنده نقش برنامه درسی مطالعات اجتماعی در بازتولید استانداردهای گفتمان سیاسی در جهت زمینه‌سازی برای ظهور احساسات ملی در شهروندان است. می‌توان گفت که تربیت شهروندان سیاسی از طریق برجسته‌سازی شاخصه‌های مهم تاریخی و فرهنگی موجب وحدت بیش تر و ادغام فعالیت‌های آحاد جامعه دانش‌آموزی شده و بازنمایی میراث ملی و سرزمینی و حقایق آن، مانع از بروز تصورات نادرست و رفتارهای نابهنجار می‌شود.

۸- شهروند اقتصادی: آموزش و پرورش در پی فراهم کردن شرایطی برای دانش‌آموزان است که آنها انسان‌های توانمندی در ارزیابی فرصت‌های مختلف برای دستیابی به عملکرد مطلوب اقتصادی باشند. در واقع قرار گرفتن در موضع انتظار برای تصمیم‌گیری عاقلانه، هدف محتوای برنامه درسی مطالعات اجتماعی است. یافته‌ها نشان می‌دهد که برنامه درسی از طریق فعالیت‌های متنوع آموزشی به دنبال انعطاف‌پذیری عملکرد دانش‌آموزان است تا با فراهم کردن ایده‌های خلاقانه و تشخیص موقعیت‌های ناشناخته به تحلیل شرایط اقتصادی موجود بپردازند. نتایج پژوهش آداک و یوسف‌زاده چوسری (۱۳۹۸) نشان دهنده تربیت اقتصادی دانش‌آموزان در برنامه‌درسی مطالعات اجتماعی با تاکید بر حوزه‌های شناختی، عاطفی و مهارتی است. بنابراین می‌توان گفت که آماده‌سازی دانش‌آموزان برای برخورد درست با فرصت‌های سودمند مستلزم نهادینه کردن ایده‌های عملیاتی در جهت بهره‌برداری مطلوب و دستیابی به برودادهای تاثیرگذار، اولویت برنامه درسی است.

به طور کلی با بررسی محتوای کتاب درسی مطالعات اجتماعی پایه ششم می‌توان به این نتیجه رسید که اولاً ابعاد مختلفی از تربیت شهروندی در متن برنامه درسی پیش‌بینی شده و در کنار آن از تصاویر و سوالات در راستای تثبیت هر یک از این شاخصه‌ها استفاده شده است. ثانیاً فعالیت‌های

research method: new dimensions, Journal of Management & Social Sciences.

Boyte, H, Takahashi, F, Horimoto, M & Ninomiya-Lim, S (2018). Research Session 2. In Kodama, S & Kikuchi, K. (Chair), Education and politics in a global age. Research session conducted at the 77th annual conference of the Japanese Educational Research Association, Miyagi.

Busey, C. L, Corral, A. J & Davis, E. L (2021). All Enemies, Foreign and Domestic": The Presence of Anti-Latinx Political Rhetoric and Latinxs as Third World Threats in Secondary U.S. Citizenship Curriculum. Teachers College Record.

Butler, J. K & Milley, P (2020). Reframing Citizenship Education: The Shifting Portrayal of Citizenship in Curriculum Policy in the Province of Ontario, 1999-2018. Education Policy Analysis Archives.

Choi, Y & Kim, Y (2020). Deconstructing Neoliberalism in Global Citizenship Discourses: An Analysis of Korean Social Studies Textbooks. Critical Studies in Education.

Council of the EU (2018). Council Recommendation of 22 May 2018 on key competences for lifelong learning with Annex: Key Competences For Lifelong Learning A European Reference Framework (2018/C 189/01).

Elmersjo, H. A (2021). An Individualistic Turn: Citizenship in Swedish History and Social Studies Syllabi, 1970-2017. History of Education.

Eurydice (2017). Citizenship Education at School in Europe 2017. Brussels: Eurydice.

Finn Jr, C. E (2020). National Citizenship Curriculum. Sketching a New Conservative Education Agenda. American Enterprise Institute.

Groot de, I & Veugelers, W (2015). Why We Need to Question the Democratic Engagement of Adolescents in Europe. Journal of Social Science Education.

Gurkan, B & Doganay, A (2020). Factors Affecting Citizenship Education According to Perceptions and Experiences of Secondary-School Teachers. Turkish Journal of Education.

Holmes, C (2019). Teaching for Global

فرهنگی در حوزه فعالیت‌های آموزشی و پرورشی اقدام شود.

منابع

آداک، موسی و یوسف‌زاده چوسری، محمدرضا (۱۳۹۸). تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی بر مبنای تربیت اقتصادی، پژوهش‌های آموزش و یادگیری.

آشپز، فاطمه، ماهرزاده، طیبه، بناهان قمی، مریم و صمدی، پروین (۱۳۹۹). بررسی تحلیلی میزان توجه به ابعاد زیبایی‌شناسی تربیت شهروندی در کتاب‌های درسی دوره اول ابتدایی، پژوهش در برنامه ریزی درسی.

احمدی، پروین و کشاورز دیزجینی، سما (۱۳۹۷). جایگاه آموزش شهروندی و حقوق شهروندی در برنامه درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی، اخلاق زیستی.

باباخانی، سجاد و صالحی، اکبر (۱۳۹۹). تحلیل جایگاه مفاهیم تربیت شهروندی در برنامه درسی نظام آموزشی ۳-۶ (مورد مطالعه: کتاب‌های مطالعات اجتماعی و جامعه‌شناسی سال تحصیلی ۹۸-۹۷). جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی.

حاجی علی‌زاده، جواد و کریم‌زاده، فرامرز (۱۴۰۰). بررسی میزان توجه کتب مطالعات اجتماعی به تربیت شهروندان مطلوب در ایران، پژوهش در آموزش مطالعات اجتماعی.

میرزایی، جمشید و خزایی، فاطمه (۱۳۹۹). آموزه‌های زیست محیطی در کتب مطالعات اجتماعی؛ از بی‌توجهی تا صلاحیت و ضرورت. پژوهش در آموزش مطالعات اجتماعی.

نوریان، محمد (۱۳۹۹). راهنمای عملی تحلیل محتوای کمی و کیفی کتاب‌های درسی دوره ابتدایی. تهران: نشر شورا. چاپ پنجم.

Ahmed, J. U (2010). Documentary

Kenner, S & Lange, D (Eds.) Citizenship Education. Konzepte, Anregungen und Ideen zur Demokratiebildung. [Citizenship Education. Concepts, Suggestions and Ideas for Democracy Education.] Frankfurt am Main.

Poursalim, A, Arefi, M & Fathi Vajargah, K (2020). Planning and Validating a Curriculum of Global Citizenship Education in Elementary Schools of Iran's Educational System. International Journal of Modern Education Studies.

Reinhardt, S (2018). Politik-Didaktik: Handbuch für die Sekundarstufe I und II. Berlin. [English Version: Reinhardt, S (2015). Teaching Civics. A Manual for Secondary Education Teachers. Barbara Budrich Publishers.

San, S, Dedebali, N. C. & Dasdemir, I (2019). Opinions of Social Studies Candidate Teachers on "Democracy and Citizenship. International Journal of Progressive Education.

Scott, W (2019). Financial accounting theory. Tehran: Termeh.

Zhao, Z (2020). The Religious World in Chinese Social Studies Textbooks. British Journal of Religious Education.

یادداشت

Citizenship with Young Adult Literature in the Social Studies. Educational Considerations.

Kenner, S (2020). Politische Bildung: Citizenship Education in Germany from Marginalization to New Challenges. Journal of Social Science Education.

Kopinska, V. (2020). Student Participation in the Discourse of Polish Citizenship Education Textbooks for Upper Secondary School. Journal of Social Science Education.

kus, Z (2014). What Kind of Citizen? An Analysis of the Social Studies Curriculum in Turkey. Citizenship Social and Economics Education.

Leek, J (2016). Global citizenship education in school curricula. A Polish perspective. Journal of Social Studies Education Research.

Losch, B (2019) Die Politische Bildung und das Politische. Im Interview mit Moritz Peter Haarmann. [Political Education and the Political. An Interview with Moritz Peter Haarmann.

Negt, O (2018). general suffrage for democracy building. [Social Policy Challenges for Democracy Education.] In:

¹Negt

²Boyte

³Council of the EU

⁴Kenner

⁵Gurkan & Doganay

⁶Groot de & Veugelers

⁷Golebniak

⁸Kopinska

⁹Leek

¹⁰Finn Jr

¹¹Eurydice

¹²Connelly & Connelly

¹³Butler & Milley

¹⁴Losch

¹⁵Elmersjo

¹⁶Choi & Kim

¹⁷Holmes

¹⁸San, Dedebali & Dasdemir

¹⁹Reinhardt

²⁰Kopinska

²¹Ahmed

²²William Scott

²³Zhao

²⁴kus

²⁵Busey, Corral & Davis